

Reflection of the socio-cultural situation of the Saljuq period in Nāsir Khusrau's Divan

Najmedin Gilani ¹✉

¹. Assistant Professor in History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran .E-mail: gilani@um.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>12 July 2022</i> Revised: <i>15 August 2022</i> Accepted: <i>14 November 2022</i> Published online: <i>25 March 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Nāsir Khusrau,</i> <i>Saljuq,</i> <i>cultural situation,</i> <i>Social situation.</i></p>	<p>Literary sources are one of the valuable sources that reflect the social, political and cultural citations of the poet's lifetime. Nasir Khusrau, as dissenter elite contrary to assenter elite of Saljuq reign, has a critical view on the socio-cultural situation of this period. Many historians of the Saljuq period, owing to the status quo, have mostly panegyricized the monarch and have not paid much attention to the social-cultural challenges and deficiencies of this period. However, on account his strong leaning towards Ismaili sect and accordingly having been antagonistic toward Saljuqs monarchy, he has related many of the incidents and problems that have been connived by historians. Although his disapproving statement and critical view cannot be verify quit, but such a viewpoint, collectively the panegyrist of the Saljuqs, can help to familiarize witch this period. He criticizes the rulers, judicial powers, and government officials of the saljuq monarchy and attentively considered issues including the anti-elite, brain drain, intellectuals misconducting, anti-philosophy, and sectarian violence. Analyzing and adapting these two disparate views and identifying the social-cultural challenges of this period based on Divan of Nāsir Khusrau is the problem of the research. Results show that Nasir Khusrau conception of socio-cultural situations of saljuq period emerges from his critical and antagonistic look towards saljuq monarchy which discloses lots of facts and realities facing his community that have been less paid in historical sources. In this article, an attempt has been made to answer this question by referring to sources and using a descriptive-analytical method, what was the socio-cultural situation of the Saljuk period based on Divan of Nāsir Khusrau?</p>

Cite this article: Gilani, Najmedin. (2023). **Reflection of the socio-cultural situation of the Saljuq period in Nāsir Khusrau's Divan**, Iranian Civilization Research, 4(2) 30-45.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3692>

English Extended Abstract

1. Introduction

Nāsir Khusrau, as one of the elites of the Saljuq period, stemming from the environment, community and the culture of this period. Therefore, the reflection of the socio-culture conditions of his lifetime can be seen on his Divan. Basically, the great mission of literature is to pay attention to human pains, sufferings and joys. Literature can be a full manifestation and perfect reflection on community, actually. Therefore, taking literary works into consideration obtain valuable and accurate information about social relationships, cultural values, institutions, groups, and customs. Nāsir Khusrau, as a court official and secretary who closely observed the courts of Ghaznavids and Saljuqs kingdom and is aware of many of their secrets. During the second half of his lifetime acting as a political dissent from the status quo has disparate attitudes to socio-cultural situations of the saljuq period in contrast royal court historians. Historians pay less attention to soci-cultural problems and deficiencies. Their attention has been more to eulogies and show well the problems and dilemmas. Intentionally or unintentionally, they have not paid attention to many deficiencies and weaknesses. Therefore, Nāsir Khusrau's hostile and ideological view to Saljuqs -with all the criticisms that made on it - can help to better and comprehensively understand this period. Although the situation depicted by Nāsir Khusrau cannot be generalized to all the Saljuq period, But the study of Nāsir Khusrau's view, as a critic of the political, religious, cultural and social conditions of the Saljuq period, along with the study of the supporting and praising sources of this period, can help balance and better understand the study of this period. In fact, the purpose of this research is to pay attention to Nāsir Khusrau's critical and hostile view of the social-cultural situation of the Seljuk era.

2. Methodology

The present study was conducted using the descriptive-analytical method. The data have been collected and then analyzed using library sources, especially Divan of Nāsir Khusrau.

3. Conclusion

Nāsir Khusrau born out of culture-bound disorders and chaotic community Saljuq period; therefore, the reflection of the socio-cultural situation of this period can be observed in his Divan. He as a dissent elite, has included many less facts in notified his divan. Founded results show that Nāsir Khusrau, as someone who ministered in the court of Ghaznavids and Saljuqs kingdoms has a deep understanding of this period; Following an internal transformation, he was ousted from office and thereafter he became a political outcast and pariah after being expelled from power and acting as a political dissent elite from his community. His close companionship with high rank officials and royal courtiers brought about a thorough recognition and acquaintance of their character and identity. In addition, his religious differences and political enmity with the Saljuqs were also influential in his critical and hostile view. Nevertheless, in some cases, his criticisms and objections to the social and cultural conditions of the Seljuk period are similar to the sources of the Saljuq supporters such as: Nizam al-Mulk, and Ibn Athir and Rāvandi. Nāsir Khusrau's critical and different reading of the social-cultural situation of this period, along with the historical and supportive sources of the Saljuqs, can create an equilibrium in the researchers' interpretations and analyses. He took notice to the following sociocultural elements and components which through considering carefully and analyzing historical sources of the saljuq period it can be inferred that His conception and realization of the reality of existing status was not far away. Components such

English Extended Abstract

as: massacre, pillage, insecurity and instability, religious and sectarian conflicts; swearing at non-conformists; bribery of judges to make the right appear unjust; Decay of intellectual sciences, prohibition of philosophical discussion, more attention to traditional science, Anti-elitism and brain drain, intellectuals and sages discontent, declining of peasants and the slow emergence of unskilled and incompetent persons, prohibition of Non-Sunni and Non-Khurāsāni employment, wine drinking by judges and jurists have been reflected in Nāsir Khusrau's Divān.

بازتاب اوضاع اجتماعی - فرهنگی عهد سلجوقی در دیوان ناصر خسرو

نجم‌الدین گیلانی^۱ ✉

^۱ استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول). gilani@um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۱۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>ناصرخسرو، سلجوقی، اوضاع فرهنگی، اوضاع اجتماعی.</p>	<p>منابع ادبی، یکی از منابع ارزشمندی هستند که اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی روزگار شاعر در آنها بازتاب یافته است. ناصر خسرو، به‌عنوان یک نخبه‌ی ناشاد در برابر نخبگان شاد از حکومت سلجوقی نگاهی متفاوت به اوضاع اجتماعی - فرهنگی این دوره دارد. بسیاری از مورخان عهد سلجوقی، به سبب شرایط موجود، بیشتر به ستایش حاکمان پرداخته‌اند و چندان به چالش‌ها و کاستی‌های اجتماعی - فرهنگی این دوره توجه نکرده‌اند. اما، ناصر خسرو به سبب گرایش‌های اسماعیلی و دشمنانه‌ی خود نسبت به سلجوقیان، بسیاری از پیش آمده‌ها و گرفتاری‌هایی را که از دید مورخان افتاده را بیان کرده است. گرچه نگاه ناساز و نقادانه او را نمی‌توان بدون شک و تردید پذیرفت، ولی چنین نگاهی، در کنار ستایشگران سلجوقیان، می‌تواند به شناخت بیشتر تاریخ این دوره کمک کند. او به نقد حاکمان، قاضیان و کاربدستان این دوره می‌پردازد و به موضوعاتی مانند: نخبه ستیزی، فرار دانایان، ستیز با فلسفه و درگیری‌های فرقه ای توجه داشته است. تحلیل و تطبیق این دو نگاه ناهمسان و شناسایی چالش‌های اجتماعی - فرهنگی این دوره بر اساس دیوان ناصر خسرو، مسأله‌ی پژوهش است. نتایج حاکی از آن است که ناصر خسرو به سبب نگاه دشمنانه و مغرضانه به سلجوقیان، خوانشی متفاوت از اوضاع اجتماعی - فرهنگی این دوره دارد که بیانگر بسیاری از حقایقی هستند که در منابع تاریخی کمتر به آنها توجه شده است. در این مقاله سعی شده با استناد به منابع و به روش توصیفی - تحلیلی به این پرسش پاسخ داده شود که اوضاع اجتماعی - فرهنگی عهد سلجوقی بر اساس دیوان ناصر خسرو چگونه بوده است؟</p>
<p>استناد: گیلانی، نجم‌الدین (۱۴۰۱). بازتاب اوضاع اجتماعی - فرهنگی عهد سلجوقی در دیوان ناصر خسرو، ۴ (۲)، ۳۰-۴۵.</p> <p>ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.</p> <p>DOI: http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3692</p>	

۱. مقدمه

ناصر خسرو، به عنوان یکی از نخبگان عهد سلجوقی، ره‌آورد زیستگاه، هازمان و فرهنگ این دوره است. بنابراین، بازتاب فرهنگ و اوضاع اجتماعی این دوره را تا حدودی می‌توان در دیوان و آثار او دید. اصولاً رسالت بزرگ ادبیات، پرداختن به دردها، رنج‌ها و خوشی‌های انسان است (مسکوب، ۱۳۷۱: ۱۸۶). در واقع، ادبیات می‌تواند آینه‌ی تمام‌نمای جامعه باشد. بر همین اساس با تأمل در آثار ادبی، می‌توان اطلاعات ارزشمند و دقیقی درباره‌ی روابط اجتماعی، ارزش‌های فرهنگی، نهادها، گروه‌ها و آداب و رسوم فراهم آورد (فتوحی، ۱۳۷۹: ۵۶). ناصر خسرو، به عنوان یک دبیر و دیوانی دربار غزنویان و سلجوقیان را از نزدیک تجربه کرده (ناصر خسرو، ۱۳۴۱: ۱) و به بسیاری از نهانی‌های آنان آگاه است. او در گام دوم زندگی خود، به عنوان یک چهره‌ی سیاسی ناشاد از وضعیت موجود، نگاهی متفاوت از مورخان درباری، درباره‌ی اوضاع اجتماعی و فرهنگی عهد سلجوقی دارد. مورخان کمتر به مشکلات و کاستی‌های اجتماعی و فرهنگی توجه دارند. توجه آنان بیشتر صرف ستایش، بزرگ‌نمایی و خوب جلوه دادن بسیاری از کاستی‌ها و ضعف‌ها بوده است. از این رو نگاه دشمنانه و عقیدتی ناصر خسرو به سلجوقیان - با همه‌ی نقدهایی که بر آن وارد است - می‌تواند حقایق در دل خود داشته باشد که با ژرفنگری در منابع پشتیبان سلجوقیان نیز می‌توان ردپایی از این حقایق را به دست آورد. گرچه وضعیتی را که ناصر خسرو به تصویر می‌کشد نمی‌توان به همه‌ی دوره‌ی سلجوقی تعمیم داد، ولی مطالعه‌ی خوانش ناصر خسرو، به عنوان ناقد اوضاع سیاسی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی عهد سلجوقی در کنار مطالعه‌ی منابع پشتیبان و ستایشگر عهد سلجوقی، می‌تواند به ترازمندی و درک بیشتر مطالعه در این دوره کمک کند.

۱-۱. طرح مسأله

پژوهش‌های زیادی درباره‌ی اوضاع اجتماعی- فرهنگی دوره‌ی سلجوقی انجام شده است، اما مسأله این است که آنها بیشتر از نگاه منابع دوستدار و پشتیبان سلجوقی نگاشته شده‌اند. با علم به اینکه سلجوقیان خدمت‌های زیادی به فرهنگ و تمدن ایران اسلامی کردند؛ به طوری که زبان فارسی در این دوره درخشش بیشتری گرفت و فرهنگ ایرانی به دنبال شمشیرزنان ترک دوباره در آسیای صغیر و غربی‌ترین جاهای قلمرو فرهنگی ایران حضوری چشمگیر پیدا کرد. همچنین سلجوقیان روم به شدت تحت تأثیر فرهنگ و زبان ایرانی بودند و زبان رسمی و درباری‌شان فارسی بود و نام‌های کی‌قباد، کی‌کاووس و کی‌خسرو داشتند. با این همه، تاکنون آنگونه که باید اوضاع اجتماعی- فرهنگی این دوره از نگاه کسی که با این سلسله ناساز و دشمن است، بررسی نشده است. این پژوهش در پی پرداختن به نگاه نقادانه و دشمنانه‌ی ناصر خسرو به اوضاع اجتماعی- فرهنگی عهد سلجوقی است.

۲-۱. سؤال و فرضیه‌های

این پژوهش به دنبال یافتن پاسخی برای سؤال‌های زیر است: ۱- اوضاع اجتماعی- فرهنگی عهد سلجوقی بر اساس دیوان ناصر خسرو چگونه بوده است؟ ۲- این اوضاع تا چه میزان با واقعیات تاریخی همخوانی دارد؟ فرضیه‌های تحقیق بیانگر آن است که با وجود نگاه دشمنانه و عقیدتی ناصر خسرو، اوضاع اجتماعی - فرهنگی عهد سلجوقی در اوایل و اواخر این دوره نابسامان بوده و منابع تاریخی نیز این موضوع را تأیید می‌کنند.

۱-۳. پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی ناصر خسرو و افکار او پژوهش‌های ارزشمند زیادی انجام شده است. به‌عنوان نمونه، شیرزمان (۱۳۷۱) کتابی با عنوان: **فلسفه اخلاقی ناصر خسرو و ریشه‌های آن**، دارد که بیشتر به جنبه‌های اخلاقی آثار ناصر خسرو توجه داشته است. همچنین علی دشتی (۱۳۶۲)، در کتاب **تصویری از ناصر خسرو**، اطلاعات سودمندی درباره‌ی ناصر خسرو و اوضاع اجتماعی دوره او گزارش می‌دهد. غلامحسین یوسفی (۱۳۹۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان: «ناصر خسرو، منتقدی اجتماعی»، به نقدهای ناصر خسرو به اوضاع اجتماعی دوره خود پرداخته است. علاوه بر این، محمد میرزائیان قهفرخی (۱۳۹۰)، در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد ادبیات با عنوان: «بازتاب نابسامانی‌های اجتماعی عصر ناصر خسرو در دیوان او»، بسیاری از کاستی‌ها و نابسامانی‌های عصر سلجوقی را در دیوان ناصر خسرو بررسی کرده است، اما با توجه به اینکه نگارنده شناخت چندانی از تاریخ سلجوقیان نداشته است، جای خالی نگاه و درک تاریخی را آشکارا می‌توان دید. همچنین پایان‌نامه کارشناسی ارشد احمد یزدی (۱۳۸۷) با عنوان: «اندیشه‌های اجتماعی و چگونگی بیان آن در دیوان ناصر خسرو»، نیز به اندیشه‌های اجتماعی ناصر خسرو پرداخته است. با این وجود تاکنون پژوهشی مستقل درباره‌ی بازتاب اوضاع فرهنگی - اجتماعی عهد سلجوقی در دیوان ناصر خسرو انجام نشده است. به‌ویژه در این مقاله به موارد کمتر توجه شده‌ای مانند: فرار نخبگان، گوشه‌گیری نخبگان، ناشادی آنها، فساد فقیهان و قاضیان، درگیری‌های فرقه‌ای و... توجه شده است.

۱-۴. اهمیت و ضرورت تحقیق

ارمزه ارزش پژوهش‌های میان‌رشته‌ای بر کسی پوشیده نیست. استفاده از داشته‌ها و دست آوردهای فکری و روشی سایر رشته‌های می‌تواند مطالعات تاریخی را گیراتر و ژرف‌تر کند. بر این اساس برخی از «جنگ قلمروها»، در مطالعات تاریخی سخن به میان می‌آورند. یعنی هجوم به دیگر رشته‌ها و بازگشت همراه با غنایم. (بنگرید به کلارک، ۱۳۹۷: ۱۰۰). در این میان ادبیات همسایه‌ای بس توانگر و ارزشمند برای تاریخ‌پژوهان است. ادبیات جهان کوچکی است که جهان بزرگتری را بازتاب می‌دهد. گاهی یک بیت شعر، می‌تواند ارزشمندتر از کتابی باشد یا جای خالی کتابی نانوشته - به سبب شرایط سیاسی حاکم - را پُر کند. دیوان ناصر خسرو چنین ویژگی دارد. بازتاب اوضاع اجتماعی - فرهنگی دوره سلجوقی را در دل خود دارد. ناصر خسرو یک نخبه‌ی ناشاد از رویدادهای زمانه‌ی خود است که نگاهی نقادانه به دین، سیاست، فرهنگ، مذهب و اجتماع دارد. همین نگاه نقادانه ارزش کار او را دوچندان کرده است. چراکه نقد، ادبیات را به‌سوی خلاقیت رهنمون می‌سازد و از خودفریبی جلوگیری می‌کند. با خوانش دیدگاه ناصر خسرو به‌عنوان یک نخبه‌ی ناشاد و نقاد از سلسله‌ی سلجوقی و سنجش آن با منابع همدل و همسو می‌توان به شناخت بهتری از این دوره رسید. ارزش، اهمیت و ضرورت این پژوهش در همین است.

۲. ناهمسویی نگاه ناصر خسرو با مورخان عهد سلجوقی نسبت به فرمان‌های سلاطین سلجوقی

وارونه‌ی مورخان عصر سلجوقی که پادشاهان سلجوقی را با فرمان‌هایی مانند: «جمشید فر»، «تهمتن تن»، «صاحب فر کیان و هیبت خسروان»، (ظهیرالدین نیشابوری، ۱۳۳۲: ۸۳ و ۴۴)؛ «شاه فریدون سیر»، «خسرو رستم صفت» (راوندی، ۱۳۳۳: ۲۷۳ - ۲۷۲)، معرفی می‌کنند و آنها را «مؤید بتأیید آسمانی و موقف بتوفیق ربانی... سایه خدا... برگزیده حق عز و علا» و «المؤید بتأیید رب العالمین»، «ظِلُّ اللَّهِ عَلَى الرَّعِيَةِ» می‌دانند (راوندی، ۱۳۳۳: ۱۱۳ و ۱۲۵)، ناصر خسرو مدام آنان

را «دیو»، «ابلیس لعین^۱»، «ضحاک»، «شیطان»، «گرگ^۲»، «لشکر یاجوج» و... می‌نامد و آشکارا می‌گوید: «حقیر است گردشیر است زی من امیری که من بر دل او حقیرم». (ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۳۷۶). او بیان می‌کند: من که طمعی به مال شاهان ندارم، پس چرا آنها را باید مدح کنم؟ (همان: ۳۹۱). بر این اساس، شعرا و مورخان چرب‌زبان را نکوهش می‌کند:

خرد بر مدح ناهالان بخندد
کسی برگردن خر در نبندد

نیک را بد دارد و بد را نکو از بهر آنک
بر ستارهٔ سعد و نحس اندر فلک مسمار نیست

نیست هشیار این فلک، رنجه بدین گشتم ازو
رنج بیند هوشیار از مرد کو هشیار نیست

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۱۱۰).

او بیان می‌کند که درخور خردمند نیست که گرگ‌صفتان ضحاک‌وش را بهتر و دادگتر از فریدون بداند:

دل به گروگان این جهان ندهم
گرچه دل تو به دهر مرهون شد

سوی خردمند گرگ نیست امین
گر سوی تو گرگ نحس مأمون شد

سوی تو ضحاک بدهنر ز طمع
بہتر و عادل‌تر از فریدون شد

تات بدیدم چنین اسیر هوا
بر تو دلم دردمند و پرخون شد

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۱۵۰).

از گفتن بی‌نیاز است که دشمنی و مشی سیاسی - اعتقادی ناصرخسرو در دادن این فرنام‌ها به سلاطین سلجوقی و خلفای عباسی و فقیهان سنی مذهب، بی‌تأثیر نبوده است.

۳. تاراج و نامنی در عهد سلجوقی و بازتاب آن در دیوان ناصرخسرو

هر حکومتی آسیب‌جای و نیروجای خود را دارد. هماره آغاز ورود پیروزمندان، به‌ویژه آن‌انکه خاستگاه شهری ندارند، با کشت و کشتار همراه بوده است. ترکمانان سلجوقی در ابتدای ورود به خراسان به جهت خوی قومی و قبیله‌ای، باعث نامنی و کشت و کشتار شدند. چنانچه گزارش شده است که ترکان سلجوقی به هر شهری وارد می‌شدند، آن شهر را تاراج می‌کردند، زنان را اسیر، احشام مردم را به سرقت می‌بردند، کشاورزی مردم را ویران می‌کردند، در راه‌های بازرگانی تاخت می‌کردند، اکثر شهرهای خراسان را در وحشت فرو برده بودند و سبب گرسنگی و مرگ و میر در شهرها و روستاها شده بودند (باسورث، ۱۳۸۵: ۲۷). بازتاب این کشتار و چپاول و نامنی‌ها در منابع تاریخی آمده است. به‌عنوان نمونه ابن‌اثیر گزارش می‌دهد: «هرچه یافتند غنیمت ساختند و هرکه را دیدند به بند کشیدند... غزها در سال ۴۳۰ به همدان اندر شدند... آن را چپاولی بس نامردانه کردند که در هیچ شهر دیگر چنان نکرده بودند... غزها زنان این شهر را گرفتند... غزها به شهر درآمدند و بسیاری چیزها به یغما بردند و همهٔ دارایی‌ها، گوهرها و جامه‌ها و کالاها ربودند... غزها رفتار زشتی از کشتار گرفته تا پرده‌داری و یغماگری از خود نشان می‌دادند» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۵۶۲۹ - ۵۶۳۴). غزهای سلجوقی در خراسان نیز تباهی کردند و یغماگری و خراسان را به ویرانی کشیدند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۵۷۰۳)؛ در نیشابور «زیان شهر آشوبان بسیار شد و کارشان بالاگرفت و ستم آنان بر نیشابوریان فزون گشت. آنها دارایی‌ها را به یغما می‌بردند و خون می‌ریختند و پردهٔ ناموس زنان می‌دیدند و هرچه می‌خواستند می‌کردند و هیچ جلوگیری نداشتند» (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۵۷۲۹).

منابع گزارش‌های ناسازگار و ناجوری درباره‌ی طغرل سلجوقی دارند، آنها در کنار اعتراف به دل‌رحمی طغرل سلجوقی، عدم تمایل او به کشتن و خون ریختن، و میل او به عدل و آبادانی، گزارش می‌دهند که او نیز گاهی تسلیم

^۱ - ابلیس لعین بدین زمین اندر

^۲ - گرگی تو، نه میر، مر خراسان را سلطان نبود چنین، تو شیطانی

خواست کسانی که میل به چپاول داشتند می‌شد (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶: ۳۲ و ۷) و گاهی در مقابل خواست آنها مقاومت می‌کرد و با دادن مال از یغماگری آنها جلوگیری می‌کرد (همان: ۸). برخی منابع از سنگدلی و بیدادگری طغرل و میل سپاهیان به یغماگری گزارش می‌دهند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳/۵۹۱۶).

در عهد آلپ ارسلان و ملکشاه کشور تا حدودی امن و آباد بوده است؛ به‌گونه‌ای که ناصر خسرو در سفرنامه خود به امنیت و آبادانی برخی از شهرهای ایران مانند: دیلمان و طارم، طبرس و نایین که در سیطره حاکمان محلی و نیمه مستقل عادل بوده‌اند، اشاره می‌کند. اصفهان نیز در عهد ملکشاه آباد بوده است (ناصر خسرو، ۱۳۴۱: عو ۱۲۰-۱۱۸). اما، کرمان و فارس در عهد خود ملکشاه نیز ناامن و عرصه‌ی تاخت و تاز و کشتن و تاراج بوده‌اند. در این عهد قانون «نزول» که به معنای توقف سپاه در خانه‌ی مردم است، ساری و جاری بود. سربازان سلجوقی تا سال ۴۷۸ هجری، که سال جلوس تورانشاه پسر قاورد است در خانه‌ی مردم بودند و بیدادها می‌کردند (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۸۶: ۱۶۳)، بعد از مرگ ملکشاه نیز کشور دچار آشوب و هرج و مرج می‌شود.

در درگیری‌های بین محمد و برکیارق کشور ویران شد، بسیاری از شهرهای ایران در اثر سیاست «زمین سوخته»، به آتش کشیده شدند. خرابی‌هایی که سپاه سنجر در سال ۴۹۴هـ به هنگام عبور از قومس برای پیوستن به برادرش در ری به بار آورد، چنان شدید و طاقت‌فرسا بود که موجب قحطی و شیوع آدم‌خواری در بین مردم شد (باسورث، ۱۳۸۵: ۵/۱۱۵). این کشتار و چپاول و ناامنی‌ها تا پسینگاه دوره سلجوقیان همچنان به نیروی خود باقی بود.

باتوجه به شواهد فوق می‌توان گفت که منابع عهد سلجوقی نیز تا حدودی با ناصر خسرو همداستان هستند که ترکمانان سلجوقی را «گرگ‌صفت^۱» با «سیرت راهزنان^۲» (ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۵۳۳) می‌داند. او حوادث زمانه خود را با دل و جان لمس کرده و سبب همین تاراج شهر و روستا، باور دارد پادشاهانی که باید به حکم پادشاه بودنشان بر مردم ببخشایند و سخاوت به خرج دهند؛ وارونه، دارایی مردم را تاراج می‌کنند؛ گدائی بیش نیستند و لیاقت عنوان شاهی را ندارند:

گر شاه توئی ببخش و مستان
چیز از شهری و روستائی
زیرا که ز خلق خواستن چیز
شاهی نبود بود گدائی

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۵۲۴).

علاوه بر این، چنانکه ذکر شد، در عصر ناصر خسرو، کشتن مردم به بهانه‌های مختلف امری رایج بوده است. همین اعمال باعث شد تا طبقات فرودست و آسیب‌پذیر در برابر بی‌عدالتی‌ها و ناامنی‌ها، درایستادند (هاجسن، ۱۳۸۵: ۴۰۲)؛ بنابراین، طبیعی است که ناصر خسرو با تکیه بر باورهای دینی، این عمل زشت و ناپسند را بیان کند، شاید از شدت آن بکاهد:

خلق همه یکسره نهال خدایند
خون به ناحق، نهال کندن اویست
هیچ نه بشکن از این نهال و نه بفکن
گرگ است نیست مردم آن کس که دادگر
دل ز نهال خدای کندن برکن
گر تو ازین گرگ، دردمندی و فکاری
برتر ز داد و دانش اندر جهان اثر نیست
جز تو بسی نیز دردمند و فکار است

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۹۶ و ۸۳).

ناصر خسرو حتی گاو خاموش و گرگ درنده را بهتر از ستمکاران می‌داند:

گاو خاموش نزد مرد خرد
گرگ درنده گرچه کشتنی است
به از آن ژاژخای صد بار است
بهتر از مردم ستمگر است

^۱ هر زمان بتر شود حال رمه چون بودش از گرسنه گرگان رعاع

^۲ سیرت راهزنان داری لیکن تو جز که بستان و زر و ضیعت نستانی

(همان):

(۱۰۲).

گرچه این اشعار ناصر خسرو کلی هستند، ولی نمی‌توان منکر همدستی خلیفه و سلطان در ستم به مردم شد. به همین سبب ناصر خسرو ترکمانان را طعنه می‌زند که داشتن مال و زر و سیم و سوار بر اسب بودن هنر نیست، هنر آن است که سوار سخن باشی و صاحب علم:

هیچ بدینها تو را نه جای فخار است	ای شده غره به مال و ملک و جوانی
فخر من و تو به علم و رای و وقار است	فخر به خوبی و زر و سیم زنان راست
آن نه سوارست کو بر اسب سوار است	آنکه بود بر سخن سوار، سوار اوست

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۸۳).

در پی تاخت و تازهای ترکمانان و دیگر مهاجمان صحراگرد، خراسان از دیگر نقاط ایران بیشتر آسیب دید. چون در خط مقدم حوادث و ورود ترکمانان بود؛ ناصر خسرو نیز با اشاره به اینکه هیچ کس در این دوره ایمن نیست، به این موضوع که حال خراسانیان از همه بدتر است اشاره می‌کند:

آنجا زه و زاد است و خانمان است	خاصه بخراسان که مر شما را
معدن دیوان ناکس اکنون شد	خاک خراسان که بود جای ادب

(همان: ۱۰۴ و ۱۵۰).

در عهد سلجوقی، مقطعان، املاک و ضیاع مردم و دهقانان محلی را به زور و ستم می‌گرفتند. این عمل باعث شده بود که بسیاری از مالکان و زمین‌داران، ملک و زمین خود را رها کرده بودند (ابن بلخی، ۱۷۲-۱۷۱؛ برتلس، ۱۳۴۶: ۲۶). آنگونه که از شواهد پیداست، مقطعان علاوه بر حق خود «بتن و مال و زن و فرزند و ضیاع و اسباب» رعایا نیز تعرض می‌کردند و مال ناحق می‌گرفتند و ضعیفان را آزار می‌دادند (خواججه نظام الملک، ۱۳۴۷: ۴۳ و ۴۵). حتی وزیرى مانند ابوالمحاسن دهستانی نیز املاک خصوصی مردم را ضبط می‌کرد و به صورت اقطاع درمی‌آورد (باسورث، ۱۳۸۵: ۵/۱۱۵). خواجه چند حکایت از دادخواهی‌های خسرو انوشیروان را در کتاب خود آورده و در نهایت نتیجه می‌گیرد: «تا دانسته باشی که پادشاهان همیشه در حق ضعفا اندیشه‌ها داشته‌اند و در کار گماشتگان و مقطعان و عاملان احتیاط کرده‌اند» (همان: ۵۶). این موارد خود می‌تواند سرنخی از رایج بودن جفا در حق مظلومان باشد. ناصر خسرو نیز به گرفتن ضیاع و ملک بیچارگان اشاره دارد:

گرگ و پلنگ گرسنه گاو و بره برند	وینها ضیاع و ملک یتیمان همی‌برند
---------------------------------	----------------------------------

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۷۲).

گرچه چنان‌که اشاره شد، این دیدگاه‌های یک نخبه‌ی فکری ناشاد رانده شده از جامعه است که با نظام سیاسی و مذهبی روزگار خود در ستیز است. با این وجود، با سنجیدن دیدگاه ناصر خسرو با بسیاری از نخبگان هم‌دل با سلجوقیان می‌توان به این نتیجه رسید که عصر سلجوقی نه با این شدتی که ناصر خسرو بیان می‌کند بوده است و نه هم به «گلستان می‌مانست» (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶: ۳۲).

۴. درگیری‌های فرقه‌ای و بازتاب آن در دیوان ناصر خسرو

عهد سلجوقی، از نظر درگیری‌های مذهبی و وجود فرقه‌های فراوان مذهبی در تاریخ ایران کم‌نظیر است. یکی از ویژگی‌های بارز دوران سلجوقیان، گسترش درگیری‌های فقهی و کلامی، تألیف کتاب‌ها و رساله‌های بسیار در اثبات یا رد عقاید فرقه‌های گوناگون مذهبی، رواج بیش از حد تعصبات و درگیری‌های مذهبی بود (فروزانی، ۱۳۹۳: ۳۷۴؛ ترکمنی آذر، ۱۳۸۵: ۷۴-۵۳؛ صفا، ۱۳۷۳: ۱۴۷-۱۶۳). اختلاف‌های مذهبی در این دوره به گونه‌ای بود که اکثر مناطق ایران درگیر منازعات مذهبی بودند. برخی شهرهای ایران مانند: نیشابور، در این دوره به دلیل منازعات مذهبی، عده‌ی زیادی کشته

شدند و بسیاری از محله‌های آن در آتش سوخت و ویران شد (رازی، ۱۳۵۸: ۴۵۹؛ راوندی، ۱۳۴۶: ۸۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۳۸۴/۶). در این دوره حتی مرد خردمند و بزرگی مانند عمیدالملک کندی از طغرل اجازه می‌خواهد که بر منبرهای خراسان رافضیان را نفرین کند و سلطان نیز اجازه داد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۵۹۲۱). دلیل بنیادی این منازعات نیز بر اهل تاریخ آشکار است. سلجوقیان مرده‌ریگبرِ درگیری‌های فرقه‌ای و نزاع مذاهب قبل از خود بودند که به علت رشد و نفوذ عالمان دین در شهر و روستاها در این عهد شدت بیشتری گرفته بود. در این عهد، هریک از این فرق و مذاهب، دیگری را به الحاد و بی‌دینی متهم می‌کردند. ناصر خسرو نیز به این موضوع اشاره کرده است:

هم آن این را هم این آن را شب و روز به گمراهی و بی‌دینی کند یاد

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۴۵).

البته ناصر خسرو، دلیل بنیادی این درگیری‌ها را نه باورِ راسخ به مذهب رسمی، بلکه برای نان و دیگر سودهای غیرمذهبی می‌داند. او حتی سنیان را نه راست باور، بلکه دشمنان ابوبکر و عمر می‌داند:

خوشی کجاست اینجا؟ کاینجا برادران	از بهر لقمه‌اند هم خصم برادرند
وینها که هستشان به ابوبکر دوستی	گر دوستند چونکه همه خصم حیدرند
وین سنیان که سیرتشان بغض حیدر است	حقا که دشمنان ابوبکر و عمرند
گر عاقلی ز هر دو جماعت سخن مگوی	بگذارشان بهم که نه افلیج نه قمبرند
هان از آن گروه نباشی که در جهان	چون گاو می‌خورند و چون گرگان همی درند
یا کافری با قاعده یا مؤمنی به حق	همسایگان من نه مسلمان نه کافرند

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۷۵).

اشعار بالا با متون تاریخی نیز هم‌خوانی دارند؛ چرا که دگرگونی مذهب برای سودهای مادی در تاریخ ایران از سابقه‌ی دیرینه‌ای برخوردار است. عهد سلجوقی نیز از این امر سوا نبوده و دگرگونی مذهب عاملی کارساز در کسب قدرت و یافتن پایگاه اجتماعی-سیاسی بوده است (ترکمنی آذر، ۱۳۸۵: ۶۷). در این دوره، سخت‌گیری‌های مذهبی یا باعث فرار کسانی مانند ناصر خسرو می‌شد یا باعث می‌شد عده‌ای به اجبار و برای حفظ جان و نان، مذهب دگرگون کنند. چنان‌که مظفر سمعانی، فقیه برجسته‌ی این عهد، در زمان خواجه نظام‌الملک از مذهب حنفی به شافعی، دیدگاه دگرسان کردند (محمدبن منور، ۱۳۷۱: ۷۲۵). براین اساس است که ناصر خسرو گاه و بیگاه فقیهان عهد خود را دوروی و رشوه‌خوار و سودجو معرفی می‌کند:

چون خصم سر کیسه رشوت بگشاید در وقت شما بند شریعت بگشاید...

اندر طلب حکم و قضا بر در سلطان مانند عصا مانده شب و روز به پائید

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۷۸).

ناصر خسرو در بندهای بالا کسانی را که با چرب‌زبانی و تملق در مقابل سلطان همانند عصا خم شده و کرامت انسانی خود را زیر پا نهاده‌اند، سرنش می‌کند. لازم است گفته آید که در این عصر پیروان دیگر ادیان کمتر تعقیب و آزار می‌شدند و بقول ناصر خسرو یهودیان را حرمت می‌نهادند و شیعیان و دیگر فرق اسلامی را خوار می‌داشتند:

با جهودان خس کنند به بلخ	وین خسان جمله اهل زنارند
وانکه ز نار نمی‌بندند	همچو من روز و شب به تیمارند
حرمت امروز مر جهودان راست	اهل اسلام و دین حق خوارند

(همان: ۱۸۱).

براین اساس، برخی ناصر خسرو را برای اینکه شعر را در خدمت دین خود و تبلیغ آن به کار گرفته؛ بیشتر از آنکه سزاوار عنوان «شاعر»، بدانند، به او فرنام «مجاهد می‌دهند؛ «زیرا شعر و زبان ناصر خسرو به منزله شمشیر برائی است بر ضد قشربان، ریاکاران، غاصبان حق مردم، به‌ویژه غاصبان خلافت و تمام عمال جور و ستم» (دشتی، ۱۳۶۲: ۲۰-۱۹).

۵. استفاده از فرنام‌های زشت برای ناسازگاران

ناهمدلی‌های فکری و مذهبی ناصر خسرو با هم‌روزگاران و آزارهایی که از آنان دیده بود در لحن سخن وی اثر گذاشته بود. شیوه‌ی بیان او در بسیاری از موارد آمرانه و گاه زننده همراه با ناسزاگویی است (رکنی، ۲۵۳۵: ۲۳۲). پیوست به اینکه، هر روزگاری گفتمان خاص خود را دارد. در این عهد همگی گروه‌های ناساز مذهبی از زبان بی‌احترامی و ناسزاگویی استفاده می‌کردند (باسانی، ۱۳۸۵: ۲۷۳). در زمانه‌ای که وزیر بزرگی مانند خواجه نظام‌الملک ناهمسویان مذهبی خود را «سگ» خطاب می‌کند (خواجه‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۵۳) و سلطان باشکوهی مانند سنجر نیز اسماعیلیان را «سگان» خطاب می‌کند (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۵۶)، طبیعی است که ناصر خسرو نیز ناهمسویان خود را «سگ» خطاب کند. افزون بر این، نابغه فاقد خونسردی و اعتدال است و گاهی برای اموری که هیچ تأثیری بر انسان معمولی ندارند، دستخوش عمیق‌ترین احساسات می‌شود (شوپنهور، ۱۳۹۵: ۸۵۱). به همین سبب است که ناصر خسرو می‌سراید:

پاره کرده‌ستند جامه دین بر تو بر، لاجرم	آن سگان مست گشته روز حرب کربلا
آن سگان کز خون فرزندان می‌جویند جاه	روز محشر سوی آن میمون و بی‌همتا نیا
آن سگان که ت جان نگرده بی‌عوار از عییشان	تا نشوئی تن به آب دوستی‌ی اهل عبا
چون به حب آل زهرا روی شستی روز حشر	نشود گوشت ز رضوان جز سلام و مرحبا

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۵۱).

بنابراین در جامعه‌ای که نخبگانش چنین گفتمانی داشته‌اند باید دانست که عوام آن بسیار بدتر بوده‌اند.

۶. فساد فقیهان در عهد سلجوقی و بازتاب آن در دیوان ناصر خسرو

با توجه به ستیز و دشمنی ناصر خسرو با فقیهان اهل سنت و خلفای عباسی، یکی از اقشاری که ناصر خسرو به تندی نقد و نکوهش می‌کند، فقیهان سودجو و ظاهرینی هستند که درک چندانی از باطن و معنا و مفهوم بنیادی دین ندارند. در عهد سلجوقی، فرقه‌های قشری و ظاهرینی مانند فرقه‌ی کرامیه فعالیت داشتند که ناصر خسرو آنها را «حشویان» می‌نامد. فقیهان این فرقه‌ها از هرگونه تعمق و گرایش عقلی دور بودند، به‌گونه‌ای که برای خداوند دست و پا و چشم و دیگر خصایص بشری قائل بودند. آنها آیات قرآنی را به همان معنای ظاهری گرفته و نعمت‌های بهشتی را همانند نعمت‌های دنیوی می‌دانستند و مدام از خوردن و شهوترانی سخن می‌گفتند (دشتی، ۱۳۶۲: ۱۱۰). ناصر خسرو این فقیهان را اینگونه به باد استهزا می‌گیرد:

سود دنیا را همی جویند و نندیشند هیچ	گرچه از دین و شریعت بر زیانند، ای رسول...
زانکه خان دوستی دیو شد دل‌شان همه	دشمنان اهل بیت و خاندانند، ای رسول...
چون فقیهان خوانم اینها را، که علم فقه	جز که از بهر ریاست می‌نخوانند، ای رسول
بر زبان هر کو براند نام فرزندان تو	چون مرا از خان و مان او را برانند، ای رسول
وز طمع در جامگی و خوردن مال یتیم	مانده بر درگاه میر و شاه و خاندند، ای رسول

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۳۴۱ و ۱۵۷).

ناصر خسرو از تزویر و دروغ‌گویی برخی از فقیهان زمان خود سخن می‌گوید. در اشعار ذیل بیان می‌کند که فقیهان و قاضیان علم فقه و قضاوت را به سود صاحبان زور و زر به تباهی کشانده و حقیقت را فدای منافع شخصی کرده بودند:

یکتا نشود حکمت مرطبع شما را
تا از طمع مال شما پشت دو تأیید...

دلتن خوش گردد به دروغی که بگوئید
گر راست بخواهید چو امروز فقیهان
ای امت بدبخت برا این زرق فروشان
چون حکم فقیهان نبود جز که به رشودت
ای بیهوده گویان که شما فضلائید
تزویر گراند و شما اهل ریائید
جز کز خری و جهل چنین فتنه چرائید؟...
بی رشوت هریک ز شما خود فقهایید
(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۷۷).

او باورمند است که مفتیان برای دینار زشت‌ها را خوب و از خطاها چشم‌پوشی می‌کنند:
هر زشت و خطای تو سوی مفتی
چون خصم سر کیسه رشوت بگشاید
این رشوت خواران فقهایند شما را
خوبست و روا چو دیدی دیناری
در وقت شما بند شریعت بگشائید...
ابلیس فقیه است گر اینها فقهایند
(ناصر خسرو، ۱۳۹۱: ۵۸۱).

۷. رشوه‌گیری قاضیان در عهد سلجوقی

قاضیان نیز از طبقاتی هستند که ناصر خسرو به تندی نقد می‌کند و از رشوه‌ستانی و پایمال کردن حق و حقوق مظلومان توسط آنها سخن به میان می‌آورد. او قاضیان را همانند صیادی در میان خلق می‌داند که بدون رشوه تلخ‌روی و با رشوه شیرین و چرب‌گوی هستند:

اینها که دست خویش چو نشپیل کرده‌اند
بی رشوه تلخ و بی مزه چون زهر و حنظلند
این قوم که این راه نمودند شما را
از بهر قضا خواستن و خوردن رشوت
اندر میان خلق مزکی و داورند
با رشوه چرب و شیرین چون مغز و شکرند
زی آتش جاوید دلیلان شماوند
فتنه همگان بر کتب بیع و شراند
نه اهل قضاوند بل از اهل قفاند
رشوت بخورند آنگه رخصت بدهندت

(همان: ۱۴۳ و ۱۷۲).

در سیاست‌نامه نیز اشاره شده است که هر کدام از قاضیان را که زاهد و کوتاه دست نیستند، باید معزول شوند. همچنین، به سبب حساس بودن شغل قضاوت و امکان رشوه‌گیری باید آنها را از نظر مالی تقویت کرد (خواج‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۵۷). این مورد حاکی از آن است که قاضیانی بوده‌اند که کوتاه‌دست نبوده و حق را ناحق می‌کرده‌اند که ناصر خسرو نیز به آن اشاره کرده است.

۸. عقل‌ستیزی در عهد سلجوقی و بازتاب آن در دیوان ناصر خسرو

در عهد سلجوقی با وجود اینکه در برخی رشته‌ها درخشش علمی وجود داشت، اما واقعیت آن است که توجه چندانی به علوم عقلی مانند: فلسفه و ریاضی نمی‌شد و بیشتر تمرکز بر علوم نقلی و شرعی بود (حلمی، ۲۱۵-۱۹۵). در این عهد فلسفه و علوم عقلی مورد انتقاد فقهای اهل سنت بود (زرین کوب، ۴۸۳؛ صفا، ۱۳۷۳: ۱۸۵) و منسوب شدن به فلسفه برابر با کفر و الحاد بود (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۸۶: ۲۲). در جامعه‌ای که بزرگترین نوابغش مانند غزالی نسبت به خرد بی‌اعتماد و بدگمان بودند و عامه را از مطالعه کلام منع و از تفکر بازمی‌داشتند و فلسفه را محکوم، و باور داشتند فقط ایمان و باور کافی است (باسانی، ۱۳۸۵: ۲۷۴). در عصری که در مدارس شاگردان مجاز به خواندن کتب عقلی به‌ویژه فلسفه نبودند و از بحث فلسفی باز داشته شده بودند (حلمی، ۱۳۸۴: ۲۴۵). در زمانه‌ای که باور بر این بود که خیام از آن دسته فلاسفه‌ی نگون‌بختی است که از فیض الهی محروم و در بیراهه ضلالت و گمراهی افتاده است (باسانی، ۱۳۸۵: ۲۷۶)، معلوم است که جایی برای عاقلان و دگران‌دیشان نمی‌ماند و ناصر خسرو می‌گوید:

عاقلان را در جهان جائی نماند

جز که بر کهسارهای شامخات

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۱۱۵).

همچنین بیان می‌کند؛ به دلیل اینکه آنها خود جاهل هستند، دشمن عاقلانند:

زآنکه خود جاهل و گنهکارند

دشمن عاقلان بی‌گنهند

نه به فعلند بل بدیدارند

کی پسندند ای برادر از عامه

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۱۸۰).

۹. فرار نخبگان و دلیل آن بر اساس دیوان ناصرخسرو

اگرچه برخی پژوهشگران بر این باورند که عصر سلجوقی، عصر نخبه‌گرایی بوده و دیوان‌سالاری در این عهد با طایفه‌گری و قوم و خویش‌بازی سر‌سازگاری نداشته است. بر اساس این فرضیه، نظام‌الملک سعی در شناسایی نخبگان و جذب آنها در نظامیه‌ها داشته و این امر راه فرار نخبگان را می‌بسته است (اسلامی، ۱۳۹۸: ۹۷)، اما، شواهد موجود در سیاست‌نامه حاکی از آن است که خواجه‌نظام‌الملک با استخدام غیر خراسانیان و غیرترکان و غیرسنیان مخالف بوده است. فصل چهل و یک سیاست‌نامه نیز به این موضوع اختصاص دارد که نباید به بدمذهبان و بدکیشان شغل داد (خواجه‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۱۴). او می‌گوید: «در روزگار محمود و مسعود و طغرل و آلپ ارسلان هیچ‌گیری و ترسایی و رافضی را زهره آن نبود که بر صحرا آمدی یا پیش ترکی شدندی، و دبیران خراسانی حنفی مذهب یا شافعی مذهب پاکیزه باشند؛ نه دبیران و عاملان بدمذهب عراق بخویشتن راه دادندی و ترکان نه هرگز روا داشتندی و یا رخصت دادندی که ایشان را شغل فرمایند...» (همان: ۲۱۵). خواجه بیان می‌کند که اگر کسی بخدمت ترکی می‌آمد برای فراشی یا رکابداری از او می‌پرسیدند که از کدام شهری و چه مذهبی داری؟ اگر می‌گفت حنفی یا شافعی‌ام و از خراسان و فرارود و یا شهری که سنی باشد از او قبول می‌کردند، ولی اگر می‌گفت شیعه‌ام و از قم و کاشان او را نمی‌پذیرفتند و می‌گفتند: «برو که ما مار کشیم نه مار پروریم...» و اگر سلطان طغرل و سلطان آلپ ارسلان هیچ‌گونه بشنیدندی که امیری یا ترکی رافضی را بخویشتن راه داده است با او عتاب کردند و خشم گرفتندی «(خواجه‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۱۶). خواجه در این حکایت (آلپ‌ارسلان و اردم)، اردم را برای اینکه دبیری شیعی را به خدمت گرفته است توبیخ می‌کند. این اندیشه، افزون بر اینکه باعث فرار نخبگانی مانند: حسن صباح، ناصرخسرو، ابوالقاسم قشیری و امام ابوالمعالی جوینی شد؛ به اختلاف‌های مذهبی دامن زد و محیطی خفقان‌آور و دور از آزادی فکر و اندیشه به‌وجود آورد (ترکمنی آذر، ۱۳۸۵: ۵۷-۵۶). ناصرخسرو در دیوان خود آشکارا علت فرار خود به یمگان را اتهام بد دینی می‌داند:

بر یکی مانده به یمگان دره زندانی

بگذار ای باد دل‌افروز خراسانی

خالی از نعمت وز ضیعت و دهقانی

اندر این تنگی بی‌راحت بنشسته

دستگیریش نه جز رحمت یزدانی

روی برتافته زو خویش چو بیگانه

ترک و تازی و عراقی و خراسانی

بی‌گناهی شده همواره برو دشمن

که تو بد مذهبی و دشمن یارانی؟

بهنه جویان و جزین هیچ بهانه نه

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۵۳۲).

ناصرخسرو آشکارا از نبود رواداری مذهبی سلجوقیان و نداشتن آزادی بیان علما و دانشوران سخن می‌گوید که به همین

دلیل راه فرار در پیش می‌گیرند:

در فرار و دهان به مسمارند

گنج علمند و فضل اگرچه زبیم

(همان: ۱۸۱).

۱۰. گوشه‌گیری نخبگان در دوره سلجوقی

گفته می‌شود نخبگانی مانند خیام و ناصر خسرو از مردم گریزان بودند و چندان با مردم نمی‌آمیختند که البته ناصر خسرو خود این موضوع را پذیرا است:

چه سخن گویم من با سپه دیوان؟	نه مرا داد خداوند سلیمانی ...
مرد هشیار سخن‌دان چه سخن گوید	با گروهی همه چون غول بیابانی
نکند با سفها مرد سخن ضایع	نان جو را که دهد ریزه کرمانی؟
مر مرا گوئی: چون هیچ برون نائی؟	(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۵۳۳-۵۳۲).
چونکه با گاو و خرم صحبت فرمائی	چه نکوهیم گر از دیو گریزانم؟
با گروهی که بخندند و بخندانند	گر تو دانی که نه گوبان و نه خربانم؟
ور بر این قوم بخندم چو بیازارم	چه کنم چون نه بخندم نه بخندانم؟
از غم آنکه دی از بهر چه خندیدم	پس بر این خنده جز آزار نخندانم
	خود من امروز به دل خسته و گریانم
	(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۳۶۷).
از راه این نفایه رمه کور و کر بتاب	زیرا که این رمه همه هم کور و هم کردند
این راه با ستور رها کن که عاقلان	اندر جهان دینی بر راه دیگرند...
آن عاقلان کز آفت دیوان به فضلشان	زین بی‌کناره و یله گوباره بگذرند
گیتی همه بیابان و ایشان همه رونده رود	مردم همه مغیلان و ایشان صنوبرند
	(همان: ۱۷۳-۱۷۲).

نکته‌های قابل تأملی در بندهای فوق آمده است. اینکه ناصر خسرو بیان می‌کند که با چه کسی من صحبت کنم؛ وقتی همه کر و کور و نادانند، حکایت از یک درد فرهنگی دارد. وقتی فقیهانی مانند غزالی مردم را از اندیشه و تعقل بازمی‌داشتند، بنابراین، ناصر خسرو باید منزوی می‌شد. چون گوشه‌گیری برای شنیدن سخنان او وجود نداشت، اگر هم گوشه‌گیری بود، درکی نبود. همچنین نباید این واقعیت را نادیده گرفت که نابغه همواره تنها زندگی می‌کند. همانند خیام و ناصر خسرو در دوره‌ی خود خیلی نادرتر از آن بودند که بتوانند همانند و همجنس خود را بیابند. ناهمسویی آنها بیشتر از آن بود که بتوانند با مردم زمانه‌ی خود درآمیزند (شوینهاور، ۱۳۹۵: ۸۵۲). ناصر خسرو خود این موضوع را پذیرا است و می‌گوید: «رفیقی من درین منزل ندیدم» (ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۶۵۰). حتی مردمی‌ترین نخبگان مانند مولوی که در ابتدا بسیار با مردم حشر و نشر داشت، در آخر به این امر خطیر پی برد که هرگز برای عامه سخن نگویید (زرین کوب، ۱۳۹۴: ۱۹۳). خرد و حکمت و دانش، سرمایه‌ای بس بزرگ است و نباید توقع داشت که مردم عامی این مواهب را بپسندند و برای صاحب آن احترام قائل باشند (دشتی، ۱۳۶۲: ۵۶)؛ بر این اساس است که ناصر خسرو بیان می‌کند:

تو عزلت جوی و دور از انجمن باش	رفیق خویشتن هم خویشتن باش...
بود راز ترا کی چون تو محرم	که باشد بهتر از تو یار و همدم
برو دامن کش از اهل زمانه	اگر خواهی که خواندنت یگانه

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۶۴۸).

۱۱- ناشادی ناصر خسرو و ریشه آن

اگرچه برخی از نخبگان طبعی ناسازگار و ناخرسند دارند. چنانکه شوینهاور (۱۳۸۸: ۸۴۵) به نقل از ارسطو می‌گوید: «همه‌ی نوابغ افسرده‌اند»، ولی ناصر خسرو در اوایل زندگی خود مردی شادزیست بوده است. بنابراین، او به‌عنوان یک

شخصیت مبارز، مردمی و با وجدان انسانی بالا نمی‌تواند درد و رنج مردم ایران را ببیند و شادان و نازان باشد. زیرا در جامعه‌ای که او در آن زندگی می‌کند، بسیاری از نیکی‌های اخلاقی دگرگون گشته و مردم در فقر و تنگدستی غوطه‌ورند و ظلم و بیدادگری و استبداد سلاطین مستبد و حکام زورگو، رامش و شادمانی را از آنها گرفته بودند و مردم برای لقمه‌ای نان دشمن برادر خود گشته بودند (تبریزی شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۰۰)، بنابراین، ناصر خسرو فریاد می‌زند:

خوشی کجاست اینجا؟ کاینجا برادران
 از بهر لقمه‌اند هم خصم برادرند
 چو خر بی‌علم شاداند هریک
 ستور است آنکه نادان باشد و شاد

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۱۴۵).

همچنین ناصر خسرو به‌عنوان یک شیعی باورمند نمی‌تواند در ایام محرم و یا زمانی که پیروان امام حسین (ع) در غم و در دسر هستند؛ شاد باشد:

من که ز خون حسین پرغم و دردم
 شاد چگونه کنند خون رزائم

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۳۸۲).

علاوه بر این، بدیهی است شاعری بزرگوار و پرمایه مانند ناصر خسرو که از زادگاه خود رانده شده و همانند یک تبعیدی به منطقه‌ای کوچک و دورافتاده به‌نام یمگان افتاده است، نمی‌تواند روحیه‌ای خوب و شادان داشته باشد (دشتی، ۱۳۶۲: ۶۱). او پستی‌ها و ردالت‌ها و جهل و ریای مردم عصر خود را با چشم خود دیده است، بنابراین، همه‌ی اینها طبع منبع و مغرور او را بر ضد جامعه‌ی خود برمی‌انگیزد (دشتی، ۱۳۶۲: ۷۰). بنابراین، او هم مانند بسیاری از مردان بزرگ و برتر نمی‌توانسته است با وجود رنج و درد بسیار مردم بخندد.

و امروز خدای عزوجل ترکان را از بهر این عزیز کرده است و بر ایشان مسلط گردانیده که ترکان مسلمانان پاکیزه‌اند و هوا و بدعت نشناسند (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۱۷).

۱۲- پاک و روا دانستن شراب از طرف وزیران، فقیهان و قاضیان سلجوقی

از زمانی که تمدن اسلامی وارد مرحله‌ی «انسانگرایی» شد، قاضیان و بزرگان دین به باده‌گساری روی آوردند (کرمر، ۱۳۷۵: ۷۶). این روند در عصر سلجوقیان نیز دیده می‌شود. به‌عنوان نمونه با وجود این که خواجه‌نظام‌الملک در سیاست‌نامه شیعیان و مزدکیان و خرمدینان را بدین می‌خواند و دشمن اسلام و مسلمانی، اما فصل بیست و نهم کتاب سیاست‌نامه را به «اندر ترتیب مجلس شراب و شرایط آن»، اختصاص می‌دهد. او در این فصل نه تنها از کراهت نوشیدن شراب سخنی به میان نمی‌آورد، بلکه از عادی بودن و رایج بودن آن در دربار پادشاهان سلجوقی پرده برمی‌دارد (خواجه‌نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۱۶۲). راوندی نیز فصلی از کتاب خود را به آیین شراب نوشی اختصاص داده است (راوندی، ۱۳۴۶: ۹۸). این در حالی است که حسن صباح یکی از پسران خود را به جرم نوشیدن شراب اعدام کرده بود (هاجسن، ۱۳۸۵: ۴۰۷). ناصر خسرو نیز این رفتار بزرگان و علمای دین را اینگونه طعنه می‌زند:

روز با روزه و با ناله و تسبیحی
 شب با مطرب و با باده ریحانی
 باده پخته حلالست به نزد تو
 که تو بر مذهب بو یوسف و نعمانی
 می و قیمار و لواطت به طریق سه امام
 مرترا هر سه حلالست، هالا سربفرزا!
 اگر این دین خدایست و حق اینست و صواب
 نیست اندر همه عالم نه مُحال و نه مُجاز

(ناصر خسرو، ۱۳۶۱: ۵۳۳).

ناصر خسرو درباره قاضیان و علمای رشوه‌گیر و اهل عیش و طرب می‌نویسد:

گرش پنهانک مهمان کنی از عامه به‌شب
 طبع‌ساز و طربی یابیش و رودنواز
 بر دروغ و زنا و می‌خوردن
 روز و شب همچو زاغ نهارند

ور ودیعت نهند مال یتیم

نزد ایشان، غنیمت انگارند

(ناصرخسرو، ۱۳۶۱: ۱۸۰).

ابیات فوق آشکارا بیانگر رواج دروغ، زنا و عیاشی در عهد سلجوقی هستند.

۱۳. نتیجه گیری

ناصرخسرو برآمده از فرهنگ و اجتماع پُر آشوب دوره‌ی سلجوقی است؛ بنابراین، بازتاب اوضاع اجتماعی - فرهنگی این دوره را به خوبی می‌توان در دیوان او دید. او به‌عنوان یک نخبه‌ی ناشاد و ناساز، بسیاری از حقایق کمتر گفته شده در منابع تاریخی را در دیوان خود گنجانده است. نتایج حاکی از آن است که ناصرخسرو به‌عنوان کسی که در دربار غزنویان و سلجوقیان خدمت کرده و شناخت عمیقی از این دوره دارد؛ در اثر یک دگرگونی درونی از بدنه‌ی سیاست جدا شده و به‌عنوان یک متکلم سیاسی ناشاد و رانده شده، ایفای نقش می‌کند. آشنایی او از نزدیک با بزرگان و درباریان عاملی مهم در شناخت رفتار و منش آنان به‌حساب می‌آید. افزون بر آنکه نگاه دشمنانه و دگراندیشانه‌ای او نیز در بیان اوضاع اجتماعی و فرهنگی عهد سلجوقی بی‌تأثیر نبوده است. با این وجود، در بیشتر موارد نقدها و شکایت‌های او به اوضاع اجتماعی و فرهنگی عهد سلجوقی با منابع پشتیبان سلجوقیان مانند: خواجه نظام‌الملک، ابن اثیر، ظهیری نیشابوری، بنداری اصفهانی، افضل‌الدین کرمانی و راوندی همخوانی دارد. البته خوانش نقادانه، تند و ناهمسان ناصرخسرو از اوضاع اجتماعی - فرهنگی این دوره در کنار منابع درباری این عهد می‌تواند برابری در تحلیل و تفسیرهای پژوهشگران ایجاد کند. او به مؤلفه‌های اجتماعی - فرهنگی ذیل توجه داشته است که با تعمق و تحلیل منابع تاریخی عهد سلجوقی می‌توان گفت بیان و نگاه ناصرخسرو دور از واقعیت تاریخی نبوده است. مؤلفه‌هایی مانند: کشتار، تاراج و ناامنی؛ درگیری‌های مذهبی و فرقه‌ای که بیشتر برای سودهای مالی بوده است نه از سر باور راسخ؛ ناسزاگویی به ناسازگاران؛ رشوه‌ستانی قاضیان برای حق را ناحق جلوه دادن؛ زوال علوم عقلی، ممنوعیت بحث فلسفی و توجه به علوم نقلی؛ نخبه‌ستیزی و فرار نخبگان و عاقلان؛ ناشادی دانایان و حکیمان؛ زوال دهقانان و قدرت‌گیری ناهلان؛ عدم استخدام غیرسنیان و غیرخراسانیان و شراب‌نوشی قاضیان و فقیهان و بزرگان در دیوان ناصرخسرو بازتاب یافته است.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۳). الکامل، مترجم: حمیدرضا آژیر، تهران: اساطیر.
- ابن مسکویه، ابوعلی احمد بن محمد (۱۹۵۲). الحکمه‌الخالده، تحقیق عبدالرحمن بدوی، قاهره، مکتبه‌النهضة المصریه.
- اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۷). سیاست‌نامه سعدی، تهران: تیسرا.
- اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۸). شکوه و زوال سیاست در اندیشه ایران‌شهری، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- باسانی، آ. (۱۳۸۵). «دین در دوره سلجوقی»، تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد ۵، گردآورنده جی. آ. بویل، مترجم: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- باسورث، ا.ک (۱۳۸۵). «تاریخ سیاسی و دودمانی ایران»، تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد ۵، گردآورنده جی. آ. بویل، مترجم: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بنداری اصفهانی، ابوالبراهیم فتح بن علی بن محمد (۲۵۳۶). تاریخ سلسله سلجوقی، زُبده‌النُصره و نخبه‌العُصره، ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- برتلس، آی (۱۳۴۶). ناصرخسرو و اسماعیلیان، ترجمه آرین پور، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- تبریزی شیرازی، محمدرضا (۱۳۸۶). ناصرخسرو قبادیانی (شاعری سیاسی، مبارزی بی‌باک و ظلم‌ستیزی بی‌پروا)، تهران: امید فردا.

ترکمنی آذر، پروین (۱۳۸۵). «سلجوقیان: اختلافات مذهبی و پیامدهای آن»، پژوهشگاه علوم انسانی، شماره ۵۱، پاییز ۱۳۸۵، صص ۷۴-۵۳.

حلمی، احمد کمال‌الدین (۱۳۸۴). دولت سلجوقیان، ترجمه‌ی عبدالله طاهری ناصری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
خواجه نظام‌الملک، ابوعلی حسن طوسی (۱۳۴۷). سیاست‌نامه، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
دشتی، علی (۱۳۶۲). تصویری از ناصر خسرو، بکوشش مهدی ماحوزی، تهران: انتشارات جاویدان.
راوندی، محمدبن‌علی بن سلیمان (۱۳۴۶). راحه‌الصدر و آیه‌السرور، مصحح: محمد اقبال، تهران: امیرکبیر.
رکنی یزدی، محمدمهدی (۱۳۵۳). «ناصر خسرو، شاعر اندرزگو»، یادنامه ناصر خسرو: مجموعه مقالات بین‌المللی ناصر خسرو، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، صص ۱۸۵-۱۷۱.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). روزگاران؛ تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، تهران: انتشارات سخن.
زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۴). پله پله تا ملاقات خدا: درباره زندگی، اندیشه و سلوک مولانا جلال‌الدین رومی، تهران: علمی.

سبزیان پور، وحید (۱۳۸۹). «بازتاب عدالت ایرانیان قبل از اسلام در منابع عربی»، فصلنامه لسان مبین (پژوهش ادب عربی)، سال دوم، دوره جدید، شماره یک، ۱۳۸۹، صص ۱۵۶-۱۲۷.

شوپنهاور، آرتور (۱۳۹۵). جهان همچون اراده و تصور، ترجمه رضا ولی‌یاری، تهران: نشر مرکز.
صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات در ایران (از میانه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم هجری)، تهران: فردوس و مجید.
ظهورالدین نیشابوری، ابوحامد محمدبن ابراهیم (۱۳۳۲). سلجوقنامه، تهران: کلاله خاور.
عبدالجلیل رازی، نصیرالدین ابوالرشید (۱۳۵۸). نقض «بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض»، تصحیح جلال‌الدین محدث، تهران: انجمن آثار ملی.

فتوحی، محمود (۱۳۷۹). نقدخیال، تهران: روزگار.
فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). شاهنامه، بر اساس نسخه مسکو، تهران: پورصائب.
فروزانی، سیدابوالقاسم (۱۳۹۳). سلجوقیان از آغاز تا فرجام، تهران: سمت.
فیروز، شیرزمان (۱۳۷۱). فلسفه اخلاقی ناصر خسرو و ریشه‌های آن، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
کرمانی، افضل‌الدین ابوحامد (۱۳۸۶). سلجوقیان و غز در کرمان، تحریر، مقدمه، تصحیح، تحشیه: محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.

کرمر، جوئل (۱۳۷۵). احیای فرهنگی در عهد آل بویه: انسانگرایی در عهد رنسانس اسلامی، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، مرکز نشر دانشگاهی: تهران.

کلارک، الیزابت آن. (۱۳۹۷). تاریخ، متن، نظریه: مورخان و چرخش زبانی، ترجمه سیدهاشم آقاجری، تهران: مروارید.
گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۷۷). ویس و رامین، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: بنگاه نشر اندیشه.
محقق، مهدی (۱۳۸۰). شرح سی قصیده حکیم ناصر خسرو قبادیانی از روی قدیمی‌ترین و صحیح‌ترین نسخه خطی، تهران: انتشارات توس.

محمدبن منور، ابی سعیدبن ابی طاهر بن ابی سعید ابی‌الخیر میهنی (۱۳۷۱). اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه.

مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۱). چند گفتار در فرهنگ ایران، تهران: نشره زنده رود.

مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: کاویان.
مؤیدثابتی، علی (۱۳۴۶). اسناد و نامه‌های تاریخی، «از اوایل دوره اسلامی تا اواخر عهد شاه اسماعیل صفوی»، تهران: طهوری.

ناصرخسرو (۱۳۴۱). سفرنامه ناصرخسرو، به کوشش نادر وزین پور تهران: فرانکلین.
 ناصرخسرو (۱۳۶۱). دیوان اشعار، از روی نسخه تصحیح شده مرحوم تقی زاده، همراه شرح حال و تحلیل تاریخی و اجتماعی دوران او، تهران: نشر چکامه.
 هاجسن، م.ج.س (۱۳۸۵)، «دولت اسماعیلی»، تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد ۵، گردآورنده جی. آ. بویل، مترجم: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

References:

- Bertels, A. E. (1967). *Nāsir Khusrau and Ismā'ilis*, translated by Aryanpour, Y. Tehran: Bonyade Farhang Iran. [Persian]
- Bosworth, C. E. (2006). "The political and dynastic history of the Iranian world", *The Cambridge History of Iran, Volume 5, The Saljuq and Mongol periods*, edited by J. A. Boyle, translator by Hassan Anousheh, Tehran: Amirkabir. [Persian]
- Bundari Esfahani, (1977). *History of the Saljuq dynasty*, translated by Jalili, M.H. Tehran: Bonyade Farhang Iran. [Persian]
- Busani, A. (2006). "Religion in the Seljuq Period", *The Cambridge History of Iran, Volume 5, The Saljuq and Mongol periods*, edited by J. A. Boyle, translator by Hassan Anousheh, Tehran: Amirkabir. [Persian]
- Clark, E. (2004), *History, theory, text: historians and the linguistic turn*, Translated by Aghajari, H. Tehran: Morvarid. [Persian]
- Ferdowsi, A. (2013). *Shahnameh*, based on the Moscow version, Tehran: Poursaeb. [Persian]
- Forouzani, A. (2013). *The Saljuqids: from the Beginning to end*, Tehran: SAMT. [Persian]
- Fotuhi, M, (2000). *Naghd Khial*, Tehran: Rozegar. [Persian]
- Gorgāni, F. (1998). *Vis o Rāmin*, by Mahjoub, M. Tehran: Bongah Nashr Andisheh. [Persian].
- Hodgson, M.J.S. (2016), "The Ismā'ili State", *The Cambridge History of Iran, Volume 5, The Saljuq and Mongol periods*, edited by J. A. Boyle, translator by Hassan Anousheh, Tehran: Amir kabir. [Persian].
- Ibn Athir, A, (2004). *Al-Kamil*, translated by Azhir. H, Tehran: Asatir. [Persian].
- Islami, R. (2017). *Sadi's Siyāsāt-Nāma*, Tehran: Tisa. [Persian].
- Islami, R. (2018). *The Glory and Decline of Politics in Iranshahri Thought*, Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [Persian].
- Kermani, A. (2004). *Saljuqs and Ghuzz in Kirman*, writing, introduction, proofreading, and revision: Bastani Parisi, M. Tehran: Elam. [Persian].

-
- Kraemer, J. (1996). *Humanism in the renaissance of Islam: The Cultural Revival in Buyids period*, translated by Hannai Kashani, M. Tehran: Markaz Nashr Daneshgahi. [Persian].
 - Maghdesi, A. (1982). *Ahsan al-Taqasim*, translated by Monzavi, A. Tehran: Kavian. [Persian].
 - Nāsir Khusrau, (1962). *Nāsir Khusrau's Safar-Nameh*, edited by Nader Vazinpour, Tehran: Franklin. [Persian]
 - Nāsir Khusrau, (1982). *Divan of poems*, based on Taghizadeh's revised version, Tehran: Chekameh Publishing. [Persian]
 - Nishapuri, A. (1953). *Saljuq-Nameh*, Tehran: Kalaleh Khavar. [Persian].
 - Nizām al-Mulk, A, (1968), *Siyāsat-Nāma*, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab. [Persian].
 - Ravandi, N. (1967), *Rahat al-Sudur wa Awat al-Surur*, proofread by: Iqbal, m. Tehran: Amirkabir. [Persian].
 - Schopenhauer, A. (2008). *The world as will and presentation*, Translated by Valiyari, R. Tehran: Markaz. [Persian]
 - Torkamani Azar, P. (2015). "Saljuqs: religious differences and their consequences", *Institute of Humanities*, (51), autumn 2015, pp. 53-74.